

Stads- en dorpspompen

ANNE KALKHOVEN

Koel, helder water. 'n Luxe die nu op elk gewenst moment uit de kraan stroomt. En vooral schoon water. Om te drinken, te douchen en te wassen. Dat was vroeger wel anders. Onze verre voorouders dronken water uit 'de natuur'. Direct en ongezuiverd uit beken, meren, sloten en plassen. Ze moesten soms ver lopen voor een slok. Dikwijls met ziektekiemen op de koop toe. In strenge winters was het helemaal behelpen. Dan kwam de bijl eraan te pas.

De waterput van Veere.

Om drinkwater dicht bij huis te hebben groef men putten tot op het grondwater. Meestal nabij de kerk, op de brink, het middelpunt van dorp en stad. Water halen was voortaan een fluitje van een cent. Een hele vooruitgang. Met name voor de vrouwen die het primitieve huishouden draaiende moesten houden. Het water in de putten was niet in alle gevallen hygiënischer dan water uit de vrije natuur. Ondanks dat veel putten afgedekt konden worden met een deksel van hout of een ijzeren rooster kwamen er nog al eens kadavers en andere onge-rechtigdheden in terecht. Maar ach, men keek niet zo nauw.

Puthuis

Bij opgravingen in het Kootwijkerzand op de Veluwe is een aantal boomstamputten gevonden. Deze duizendjarige putten zijn genoemd naar de uitgeholde dikke boomstammen die als wand fungeerden.

Elders in ons land werden ook regenwaterbakken gebruikt om water te vergaren. Op de pomp van Putten staat een regenwaterbak die nu de plantjes nat houdt. In beide gevallen moest het water met akers (emmers) eruit geschept worden. Bij waterputten was vaak een hef- of haalboom aangebracht waarmee men de zware emmer makkelijker naar boven kon

hijsen. In de Achterhoek en Twente zijn veel putten met hefboom bewaard gebleven. Soms plaatste men boven de put een windas en een dak. Zo'n bouwsel werd puthuis genoemd. De puthuizen fungeerden al snel als ontmoetingsplaats voor de bevolking waar nieuwtjes en het wel en wee van de dag over de tong gingen. Naast de Grote of Hallenkerk in Veere bevindt zich nog het fraaie laat-gotische natuurstenen puthuis met de Schotse Tudorbogen uit 1551. Via een ondergrondse leiding werd het hemelwater van het dak van de kerk in de put verzameld zelfs nog tot in onze eeuw. Pas in 1938 werd Veere aangesloten op het waterleidingnet.

Put- of pompmeester

Een omwenteling van betekenis in de waterhuishouding vond plaats omstreeks het midden van de 16de eeuw. In de grote steden werd een aanvang gemaakt met het vervangen van de waterputten door moderne zwengelpompen. Veelal bovenop de oude waterput of in de directe nabijheid. Zo'n Putbrink, geplaveid met keitjes, staat in het centrum van Garderen waar de forse waterpomp een opvallende verschijning is. De hardstenen pompen in Zaltbommel zijn geplaatst op de voormalige bornputten zoals die destijds door de Bommelaars genoemd werden. De pomp in de Gamersestraat

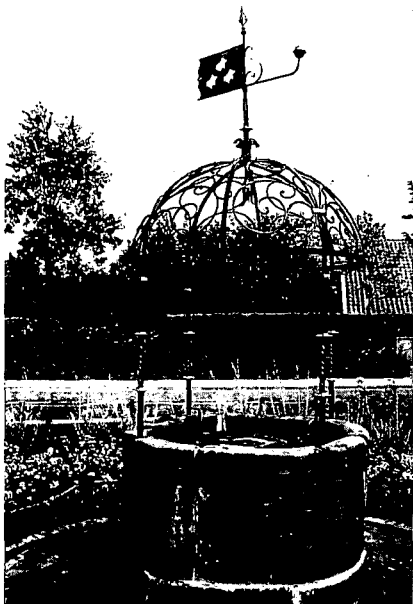
herinnert aan de bornput waar de bewoners toen op aangewezen waren. Uit oude rekeningen blijkt dat de stad Zwolle in 1639 voor het eerst een betaling doet aan pompmakers. In 1650 dienen de bewoners van de Koestraat een verzoek in bij de Schepenen en Raden om op de put bij het huis van de burgemeester een pomp met twee zuigers te mogen plaatsen. Op voorwaarde dat de gebruikers zelf de kosten dragen wordt het voorstel goedgekeurd. In 1877 telt Zwolle maar liefst 31 openbare drinkwaterpompen. Niet alleen op de openbare weg werden pompen geplaatst, ook in weeshuizen, hofjes, oude mannen- en vrouwenhuizen en huizen van bewaaring. Het verzoek tot het plaatsen van een pomp was bijna altijd afkomstig van de ingezetenen. Nadien is dat de taak van een speciaal aangestelde put- of pompmeester die de belangen van de bewoners behartigt en de verschuldigde pompgelden int. Hij zorgt tevens voor onderhoud en reparatie en is de aangewezen persoon om bij strenge vorst de pomp met stro in te pakken om bevriezing te voorkomen.

'Minvermogenden'

In de 19de eeuw waren er in Amersfoort verscheidene pompen. Al naar gelang de maatschappelijke stand, betrokken de stedelingen water uit hun eigen pomp, uit een van de stadspompen of gewoon uit de gracht! Gegoede burgers kregen op verzoek toestemming om een rechtstreekse leiding te leggen van de openbare pomp, dus eigenlijk vanaf de put, naar hun woning. Een onderzoek in 1866 naar stadspompen in de Keistad resulteert in plaatsing van enige pompen bij woningen van 'minvermogenden'. De bewoners van de Westsingel nemen, bij gebrek aan een pompmeester, het heft

De stadspomp van Zwolle.

De fraaie waterput van Diepenheim.

in eigen hand. Uit een brief van 20 oktober 1898 blijkt: '... dat zij tot heden' verstoken zijn van goed drinkwater en de naastgelegen pomp verre van hen verwijderd is, volgaarne zouden wensen, dat het U Ed. Achtbaren behagen moge te besluiten, eene pomp te plaatsen, op, of in de nabijheid der West-singel, daar er eene dringende behoefte aan is.' De pomp is er uiteindelijk gekomen. Nu staat hij droog.

Op de overheid rustte de taak de drinkwaterkwaliteit te bewaken. Vooral in dichtbevolkte steden en stadjes ontstond sneller verontreiniging dan op de zandgronden en op het platteland. Kanalen, grachten en andere waterlopen fungeerden feitelijk als open riolen waarin industrieën hun afvalwater loosden. Bovendien was het destijds gewoon huisvuil in de

Hardstenen pomp te Heenvliet.

nabijheid van de pomp te droppen en was toiletgebruik een onbekend fenomeen waardoor het grondwater plaatselijk vervuild kon zijn. Dat de overheid strenge regels en wetten uitvaardigde betreffende het schoonhouden van straten en stoepen, en het lozen van afvalwater spreekt voor zich.

Dolfijnen

Bij de vroegste pompen is het eigenlijke pompmechanisme geplaatst in een 'pomphuis' van hout, lood, natuur- of baksteen en combinaties daarvan. Een deurtje geeft toegang tot het mechanisme. Tal van ambachtslieden verdienden hun brood met de bouw van pompen. Metselaars, timmerlieden en steenhouwers bouwden het pomphuis en de vergaarbak voor het overtollige water. De smid nam de zwengels, emmerhaken, roosters, (ijzeren) deurtjes en watermonden voor zijn rekening. En niet te vergeten de loodgieter of pompenmaker die het eigenlijke mechanisme vervaardigde. De watermonden of spuwiers bestaan uit gebogen buizen al of niet omringd met kunstige rozetten, die aan de voorkant van het pomplichaam tevoorschijn komen. Hoewel er ook exemplaren zijn waar de uitmondingen aan de zijkant zitten. Rijk uitgevoerde watermonden in de vorm van sierlijke dolfijnkopjes en vissen werden ook wel in brons gegoten.

Stadswapens

In de loop van de 18de eeuw werden veel verouderde houten pompen vervangen door natuursteen. Een perfect staaltje van ambachtelijk vakwerk is de dikbuikige, hardstenen pomp van Heenvliet. Hij staat op de Markt en wordt geflankeerd door prachtige geveltjes waaronder het antieke Ambachtshuis. Vooral zand- en hardsteen is in trek. De pomp van Heino, geplaatst voor de kerk, is een arduinstenen pomp. Deze stamt uit 1960 en is gereconstrueerd naar 18de eeuwse stijl. Een voorbeeld van een mooi zandstenen exemplaar uit 1799 is te zien in Rijssen. De vorm en versiering zijn in neoclassicistische stijl uitgevoerd met aan de voorzijde het beschilderde stadswapen. Stadswapens worden graag en veel gebruikt om bouwwerken te decoreren. Ze dienen tevens als herkenning voor lieden van buiten. Op de Markt in Culemborg prijken twee juweeltjes van zandstenen pompen (1718 en 1719), voorzien van het stadswapen.

Gasverlichting

De doorgaans sobere, strakke vorm van het pomphuis maakt, aan het einde van de 17de eeuw, steeds vaker plaats voor de zwierige vormen van de opkomende barokstijl. De weelderige versieringen zijn in die tijd zeer geliefd bij het publiek. Daarna komt de Lodewijk de XVI-stijl in zwang, gevolgd door de Empire. Heel bijzon-

Zandstenen pomp van Rijssen met stadswapen.

der is zowel de situering als de hardstenen pomp zelf op de Markt in Geertruidenberg. Rijk beeldhouwd staat het sierlijke monumentje sinds 1767 strategisch opgesteld op het plein van het vestingstadje. De hardstenen stadspomp die in het Openlucht Museum in Arnhem staat is een 'krijgertje' van de stad Zwolle. Hij heeft een prominente plaats bij de vijver in de kruidentuin. Temidden van waterdrieblad en kwakende kikkers toont de 18de eeuwse Zwolse een mix van beide Lodewijkstijlen. Een welkom en praktisch cadeau dat noodzaak, nut en comfort in zich verenigt was ongetwijfeld de waterpomp. Een aantrekkelijk object om als geschenk te dienen ter ere van een speciale gelegenheid. De pomp met lantaarn uit 1893 op de Brink in Langbroek is zo'n cadeautje. Geschonken aan de dorpingen door de schrijver *Maarten Maartens* en zijn vrouw.

Toen in de vorige eeuw de gasverlichting zijn intrede deed, werd een aantal pompen voorzien van lantaarns. Het toppunt van luxe om 's avonds een emmertje te kunnen tappen.

'De Prins van Oranje'

Ongeveer tegelijk met de gasverlichting kwamen gietijzeren pompen op de markt. Gietijzer leent zich bij uitstek om pompen te vervaardigen in

Detail pomp te Epe.

alle mogelijke vormen en ornamenten uit vroegere stijlperioden.

Ijzergieterijen als *Nering Bogel* in Deventer en *De Prins Van Oranje* in Den Haag leverden veel pompen die nu nog in tal van plaatsen te zien zijn. In het plaatsje Eenrum (Gr.) staan maar liefst drie gietijzeren pompen. Veruit de bekendste pomp is het 'rode pompje' dat onder de bomen van het Kerkepad staat. Het chique exemplaar van Doorn is zonder twijfel een van de mooiste gietijzeren pompen. Dit unieke stuk vakwerk verliet in het midden van de vorige eeuw 'de Prins van Oranje'. Op het robuuste pomplijchaam is een statige lantaarn geplaatst, geflankeerd door vier dolfinnetjes die de kap sieren. Dankzij de originele tekening die toevallig boven water kwam was het mogelijk de haveloze pomp nauwkeurig te reconstrueren. Het monument staat alweer enige jaren te pronken in de schaduw van de

eeuwenoude Maartenskerk.

Ook op de markt in Delden staat een monumentale gietijzeren pomp met daarboven een zuil waarop een lantaarn voor sfeervolle verlichting zorgt. De pomp werd geplaatst als huldeblijk van de gemeente aan *Baron van Heeckeren van Wassenaer* voor de door hem aangelegde waterleiding in 1894.

Teloorgang

Aan het einde van de vorige eeuw werd in veel steden een 'echte' waterleiding aangelegd. In de grote steden heeft de waterleiding dan al enige jaren 'proefgedraaid'. De teloorgang van de eens zo welkome pomp is ingezet. Veel pompen lijden een kwijnend bestaan. Een aantal is opgeslagen en sommige werden aan musea geschonken om ze te behoeden voor vandalisme. Andere sneuvelden in de tweede wereldoorlog. Maar vele hielden of kregen een ereplaatsje en

Een triest voorbeeld van verval toont ons de pomp bij de visafslag van Zaltbommel. De kale hardstenen pomp schreeuwt a.h.w. om zwenkel en watermond, die zijn geamputeerd.

zijn in oude luister hersteld en opgepoetst. Op het platteland, in kleine plaatsen en in hofjes deden waterpompen nog lange tijd dienst. Hier en daar zijn ze zelfs nu nog in tact. Men kan er als van ouds: 'twee emmertjes water halen, twee emmertjes pompen...'

Anne Kalkhoven is free lance journalist te Apeldoorn

Literatuur:

Stadspompen in Overijssel door
drs. J.W.M. de Jong
Stadspompen in Zwolle door
J.J.A. Meyerink-Wijnbeek

Detail rode pomp van Eenrum.

KORTE BERICHTEN

Heren van Amstel

Amsterdam-Heeft het dertiende eeuwse kasteel van de Heren van Amstel aan de Nieuwezijds Kolk gestaan? Daarover is opnieuw twijfel gerezen, sinds twee deskundigen met de resultaten van dendrologisch onderzoek zijn gekomen. Bouwhistoricus *J.W. Bloemink* kwam uit onderzoek naar de jaarringen van houten palen tot de conclusie dat het hout van na 1300 moet zijn. Zijn Duitse collega *dr. Eckstein* meent dat het hout op zijn vroegst uit 1273 kan dateren. Stadsarcheoloog *Baart* kwam vervolgens met een nieuwe theorie. Volgens hem heeft er eerst een kasteel van de Heren van Amstel in Ouderkerk gestaan, dat in 1204 werd verwoest. Daarna hebben de Heren van Amstel aan het begin van de 13de eeuw een nieuw kasteel gebouwd in Amsterdam. Hij blijft bij zijn mening. De gemeente wil ABN-Amro, die hier het complex De Kolk bouwt, opdracht geven onder

de Kolk een Kasteelmuseum te bouwen. B en W willen de bank een miljoen geven om zijn bouwplan zo aan te passen, dat dit kan.

Afsluiting MIP

Rotterdam-Het Monumenten Inventarisatie Project (MIP), waarmee in 1987 werd begonnen, is voltooid. Alle waardevolle objecten, complexen en gebieden uit de periode 1850-1940 zijn in kaart gebracht. De coördinatie lag in handen van de provincies en vier grote steden, de uitvoering kwam tot stand in nauwe samenwerking met de gemeenten. Resultaat: 165.000 als 'waardevol' aangemerkte objecten plus enkele honderden ensembles en gebieden. De gegevens zijn digitaal opgeslagen. Ter gelegenheid van de voltooiing werd in het Rotterdamse Museum Boymans-van Beuningen het boek 'Monumenten van een nieuwe tijd' gepresenteerd. Het is een lustrumeditie van

het Jaarboek Monumentenzorg, gewijd aan architectuur uit 1850-1940. Uitgeverij Waanders, Zwolle. Prijs: f 35,-.

Kunstkalender Goudse glazen

Gouda-De Commissie Behoud Gouda's Sint Jan heeft een nieuwe kunstkalender laten vervaardigen. Zes van de zeven transparante afbeeldingen van de kalender bevatten details van de beroemde Goudse glazen. 'Nieuwe druktechnieken maken deze nieuwste uitgave tot een absoluut hoogtepunt van wat er tot op heden op dit gebied is verschenen' belooft de commissie. Prijs f 30,-. Te koop bij de toeristenwinkel van de Sint Jan, geopend van maandag tot en met zaterdag van 10.00 tot 16.00 uur. Of maak f 35,- over op postgiro 402854 van de Commissie Behoud Gouda's Sint Jan te Gouda.

B.F.